

Радоман Јовановић

СТАВ ЦРНЕ ГОРЕ ПРЕМА АНЕКСИЈИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Анексија Босне и Херцеговине заузела је у аустроугарским империјалистичким плановима једно од централних мјеста. У аустријској политици, чији је циљ био да осујети стварање на Балкану једне велике јужнословенске државе, која би постала препрека њиховом продору на југ, анексија је требало да представља одлучан удар југословенском питању. Актом анексије равнотежа сила на Балкану била је знатно поремећена, те је анексија прерасла из јужнословенског у европско питање и довела до врло оштре кризе у односима између сила почетком XX вијека. Око анексије повела се огромна дипломатска борба, која је, да снаге двају империјалистичких блокова нијесу биле тако неједнаке, требало да пређе у оружану. Она се рјешавала и ријешила дипломатским преговорима између империјалистичких сила, које су, према својим интересима, биле спремне да подрже или одбаце захтјеве Србије и Црне Горе. Не улазећи дубље у дипломатске односе између сила у току кризе, намјерни смо да изнесемо само став Црне Горе у току ње.

Револт народа у Црној Гори

Иако су књаз Никола, влада и народ у Црној Гори били припремљени новинским вијестима о намјери да се изврши анексија, а сам књаз два дана прије њеног извршења био о томе упознат преко руског дипломатског представника на Цетињу,¹ извршење анексије изазвало је у Црној Гори велико узбуђење и револт. Овај револт увећан је и снажном прокламацијом књазова и владе др Лазара Томановића објављеном на дан извршења анексије.² Прокламација је дубоко потресла Црногорце и још јаче их изазвала на масовно демонстрирање свога револта према анексији.

¹ Државни музеј — Цетиње (скр. ДМЦ), Приновљени рукописи (скр. ПР), тајни телеграм Чарикова—Штајну бр. 1257, 22.IX 1908. У напоменама, код датирања српских, црногорских и руских докумената, задржан је стари календар, изузев тамо гдје је то изричито наведено, док су у основном тексту сви датуми по новом календару.

² „Глас Црногорца“, бр. 53, 24.IX 1908.

Грађанство Цетиња дочекало је анексију протестним митингом, захтјевом да се обнове дипломатски односи са Србијом, те да се Србија и Црна Гора заједнички супротставе Аустро-Угарској,³ манифестацијама пред руским посланством и књажевим двором и захтјевом да их књаз води у борбу, демонстрацијама пред зградом Аустро-Угарског посланства и лупањем прозора на њој.⁴ Многобројни телеграми из унутрашњости, са изразима огорчења и спремности за борбу, долазили су на Цетиње.⁵ Изрази негодовања народа манифестовали су се и на протестним митинзима.⁶ Приликом демонстрација у Бару, које су почеле 10. октобра демонстранти су демолирали зграду аустроугарског вице-конзулата.⁷ Патриотском покрету придружиле су се и жене. Цетињске жене изабрале су своју управу и обећале помоћ влади, а њих 165 ставило се на русполагање Црвеном крсту.⁸ Црвени крст је повео акцију за сакупљање прилога и обезбјеђења потребних залиха.⁹ Средином децембра на Цетињу је основан „Одбор народне одбране“ чијом су се активностима изражавала патриотска осјећања народа и који је имао за циљ да ради на одвајању Босне и Херцеговине испод Аустро-Угарске.¹⁰

Проглас књаза Николе од 7. октобра учврстио је у народу увјерење да му је нанесена велика неправда и увреда која захтијева одмазду, а с друге стране поставио питање о моралним и материјалним статифункцијама Црној Гори и самим тим ставио књазу и влади обавезу да те статифункције, на било који начин, добију, јер би иначе, ако се то не би постигло, задали својој популарности одлучан удар. Револт народа и његова спремност за рат утицали су на књазу Николу; он је схватио да је, као и увијек у одлучнијим моментима, нужно договарати се са народом и каналисати народно расположење према политичким условима. Књаз

³ Државни архив — Цетиње (ДАЦ) — Министарство иностраних дјела (скр. МИД), бр. 5287, 24.IX 1908; Аустроугарско посланство на Цетињу, (скр. АУП), ф. 63, политичка архива, извјештај бр. 65, 12.X 1908.

⁴ ДАЦ—МИД, бр. 5328, 26.IX 1908; Архив Државног секретаријата за иностране послове (скр. АДСИП) — Посланство на Цетињу, извјештај Јована Јовановића, 1.X 1908; „Цетињски вјесник“, бр. 27, 27.IX 1908.

⁵ „Цетињски вјесник“, бр. 27, 27.IX 1908.

⁶ Такви су били: неколико митинга на Цетињу: 13.X (Цетињски вјесник“, бр. 29, 1.X 1908), 23. X („Цетињски вјесник“, бр. 32, 11.X 1908), Зети, 13.X („Цетињски вјесник“, бр. 32, 11.X 1908), Никшићу, 12. и 25.X („Цетињски вјесник“, бр. 29, 1.X; ДАЦ—Министарски савјет. бр. 789 од 1908), Ријеци Црнојевића, 10.X („Глас Црногорца“, бр. 55, 1.X 1908) и другим мјестима.

⁷ Милан Ж. Живановић, На граници Боке Которске и Црне Горе за време анексионе кризе 1908—1909, „Историјски часопис“— књ. VIII, 1958, 195—197; др Нико С. Мартиновић, Црногорско приморје у анексионој кризи, Годишњак Поморског музеја у Котору, књ. IX, 1960, 216—217; ДМЦ—Никола I (НИ), бр. 87, 11.X; ДАЦ—Министарство војске (МВ), Опште одјељење, бр. 3602, 30.X 1908, бр. 3724, 6.X 1908; МИД бр. 5633, 6.X 1908.

⁸ „Глас Црногорца“, бр. 57, 11.X 1908.

⁹ „Цетињски вјесник“, бр. 49, 10.XII 1908.

¹⁰ ДАЦ—АУП, политичка архива, ф. 63, извјештај бр. 92, 11.XII 1908; „Цетињски вјесник“, бр. 49, 10.XII 1908.

и влада знали су да је у таквим спољнополитичким околностима ризично упуштати се у рат. Иако је књаз од првог момента савјетовао народу уздржљивост и обазривост, он је својим изјавама и говорима, у ствари, такво расположење у народу подржавао. И заиста, расположење народа за рат и његова спремност на то били су веома велики. Стари и млади прихватили су се оружја и рат у народном схватању изгледао је као готова ствар. Књаз Никола имао је муке с оваквим народним расположењем. Требало је убједити народ да вријеме за рат још није дошло, али то извести тако да то не угуши ратно расположење. Дјелимична мобилизација, која је извршена средином октобра, још више је убједила народ у могућност рата. Како су се околности све више заоштравале, књаз је настојавао да према тим околностима подешава народно расположење. Он је већ крајем октобра отворено изјављивао народу да је рат са Аустро-Угарском тешка ствар и да на побједу не треба рачунати.¹¹ Истовремено је убјеђивао народ да ће рат повести ако се његови захтјеви не испуне. Огромна већина народа жељела је рат и чврсто одлучила да иде на све, јер, по мишљењу једног дијела народа, Црна Гора није имала шта да изгуби. Народ је био спреман да иде у рат и не гледајући на то ко је јачи. Овакво расположење задржало се дуго у народу, а крајем 1908. године, када се увидјело да се црногорска влада тешко одлучује на рат, оно је почело да сплашњава. Књаз је и даље морао да, до извјесне мјере, подржава овакво народно расположење, јер ако би оставио народ без икакве увјерености да ће његови интереси бити осигурани, морао је рачунати на то да би се тај народ, ако буде преварен у својим надама, окренуо против њега самог.¹²

И код Црногораца на страни анексија је дочекана с огорчењем и негодовањем. По већ устаљеној традицији сматрало се за обавезу да се Црногорци на страни у моментима тешким за Црну Гору враћају у своју земљу. Побуђени гласовима о скором рату и опасностима које пријете њиховој земљи, они су сами нудили своје услуге црногорској влади.¹³

¹¹ ДМЦ—ПР, депеша Максимова бр. 42, 10.X 1908; АДСИП — Посланство на Цетињу, извјештај Ј. Јовановића од 3.X 1908.

¹² ДМЦ—ПР, Штајн—Извољском, 15.XII 1908, бр. 65; ДАЦ—АУП, политичка архива ф. 63, бр. 386, 23.XII 1908.

¹³ Маса Црногораца у Америци на својим зборовима осуђивала је анексију и нудила своје услуге црногорској влади. Око хиљаду Црногораца у Канади окупљених у братство „Књаз Иван Црнојевић“ у Принц Руперту било је спремно да се врати у отаџбину. (ДМЦ—Н I, бр. 84, 7.X 1908; ДАЦ—МИД, бр. 5748, 13.X 1908). Из Америке Црногорци су се почели и враћати. (ДАЦ—МВ, ф. „разно“, 1908, омот „Писма добровољаца из иностранства ради доласка у отаџбину“; ДМЦ—Н I, бр. 89, 16.X 1908; „Цетињски вјесник“, бр. 32, 34 и 38, 1908; ДАЦ—МВ, Опште одјељење, бр. 4793, 26.X 1908; Стенографске биљешке ЦНС, сазив 1908, 45). И из

Захтјеви и дипломатске акције Црне Горе

Књаз Никола и влада др Лазара Томановића одмах су протестовали против анексије. Поред њихове прокламације од 7. октобра, истог дана биле су упућене представницима сила на Цетињу циркуларне ноте у којима се протестовало против анексије и задржавало право да се не признају одредбе чл. 29. Берлинског уговора.¹⁴ Својом сљедећом нотом од 27.IX (10.X) представницима сила црногорска влада је изнијела и своје право да тражи компензацију уколико се њени протести не усвоје.¹⁵ Црногорска народна скупштина, сазвана у ванредни сазив за 12. октобар, на свом тајном засједању одобрила је став владе и дала јој своју пуну подршку.¹⁶ Књаз и влада нашли су се у веома тешкој ситуацији да усклађују националне дужности и изливе патриотских осјећања народа са могућностима остварења њихових захтјева у новонасталој ситуацији. Не схватајући можда довољно насталу ситуацију, понесен националним одушевљењем и приморан на то народним захтјевима, књаз Никола је у почетку изјављивао да је спреман да поведе рат против Аустро-Угарске. Тако је 18. октобра аустроугарском посланику на Цетиње барону Куну рекао да ако се његове наде у територијалне компензације не остваре, „онда је дужан својој части и историји свог народа да чак и своју дал у егзистенцију стави на коцку“.¹⁷ Српском посланику Јовану Јовановићу говорио је 13. октобра да је Црна Гора анексијом доведена у безизлазан положај и да се из такве ситуације излаз мора тражити ратом, пошто и народ „хоће и ја хоћу да ратујем. Ја сам остарио и немам што више очекивати послјег овога удара“.¹⁸ Али једно су биле и његове и народне тежње, а друго настала ситуација коју су он и влада морали схватити. Увиђајући да је рјешење настале кризе изнад њених могућности, црногорска влада је од самог њеног почетка одређивала свој став према њој саобразној политици сила, у првом реду Русије. Ријешивши се из националних и патриотских побуда да протестује против анексије, она је захтијевала да силе тај протест прихвате. Црно-

других земаља Црногорци су се пријављивали за повратак у своју земљу: Бугарске („Цетињски вјесник“, број 32, 11.X 1908. год.), Мађарске (ДАЦ—МИД, бр. 5751, 13.X 1908), Русије (ДАЦ—МИД, бр. 5817, 31.X 1908), Цариграда (ДАЦ—МИД, Посланство у Цариграду, бр. 341, 8.X 1908). Приликом извођења у Цариграду комада „Весела удовица“, увредљивог за црногорску династију, од стране једне бечке позоришне трупе, Срби и Црногорци осујетили су представу бучним протестима у позоришту. (ДАЦ—МИД, Посланство у Цариграду, бр. 107, 19.II 1909; др Нико С. Мартиновић, н. ч. 217).

¹⁴ ДАЦ—МИД, ноте бр. 5278, 5281, 5283, 5294, 24.IX 1908; „Глас Црногорца“, бр. 54, 27.IX 1908.

¹⁵ „Глас Црногорца“, бр. 54, 27.IX 1908.

¹⁶ „Цетињски вјесник“, бр. 29, 1.X 1908.

¹⁷ Владимир Ђоровић, Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку, Београд, 1936, 247.

¹⁸ Исто, 213; АДСИП, Посланство на Цетињу, извјештај Ј. Јовановића од 2.X 1908.

горска влада је у почетку кризе показала пуну обазривост и намјеру да обузда страсти народа које су се распламсавале и мимо њене воље. Манифестације у Бару и Цетињу биле су опомена влади да разбуктале страсти које су сваког момента могле довести до нереда на граници треба умирити, јер је народ одмах затражио рат са Аустро-Угарском. Народна нерасположење било је створило ситуацију веома опасну по мир. Тај снажни револт народа, иако је књаз Никола настојао да га контролише, могао је лако „имати посљедице за које он не може примити одговорности“ — како је изјављивао аустроугарском посланику Куну 8. октобра.¹⁹

Више од судбине Босне и Херцеговине Црну Гору је забринула њена сопствена судбина. Револт и протест Црне Горе није био толико изазван самим актом анексије колико драстично испољеним тежњама Аустро-Угарске на Балкану и заједно са тим слабим одлучношћу сила да заштите Србију и Црну Гору од њених атресивних планова. Да би се препријечио њен даљи продор, књаз и влада били су одмах присталице тражења компензација у Санџаку, не толико ради материјалних користи колико ради могућности стварања баријере даљем аустроугарском продору. Упоредо са тим црногорска влада је одлучила да за надокнаду тражи и Спич.²⁰ Књаз је у самом почетку кризе обећао Русији да неће нарушити мир. Он га заиста у таквим околностима и није смио нарушити. Национална и патриотска дужност налагала му је да се анексији супротстави до максимума и уколико буде могао препријечи даљи аустријски продор. Књаз и влада су се и супротставили колико су могли: Аустро-Угарској су стално пријетили ратом, а Русију стално увјеравали да мир неће нарушити.

Веома сложена ситуација захтијевала је јединство погледа са Србијом и усклађивање тих погледа са гледиштима и плановима Русије, у чију су се снагу и Србија и Црна Гора исувише много уздале. Одмах по проглашењу анексије Миловановић је убиједио краља Петра да новонастала ситуација захтијева јединство акције са Црном Гором и да је Србија дужна да учини први корак у успостављању добрих односа са њом.²¹ У том циљу на Цетиње је послат Јован Јовановић, чиме су се обнављали дипломатски односи између Србије и Црне Горе, прекинути за вријеме бомбашке афере. Преко њега српска влада је позвала црногорску владу да „заједнички, раме уз раме, као што и приличи синовима истог народа, стану у одбрану и своју узајамну и

¹⁹ Владимир Ћоровић, н. д. 212.

²⁰ ДМЦ—ГР, извјештај Штајна од 25. и 28. IX 1908.

²¹ Државни архив Србије (скр. ДАС) — Хартија Милована Миловановића, репреспективе о односима Србије и Црне Горе за време анексионе кризе.

свега српства“.²² Долазак Јована Јовановића на Цетиње народ је одушевљено поздравио.²³ Српска влада предложила је црногорској влади за базу свог заједничког дјејства према анексији: тражење аутономије за Босну и Херцеговину; не само повлачење Аустро-Угарске из Санџака већ и њено одрицање од њега заувјек и његово резервисање утицају Србије и Црне Горе; диобу Санџака између Србије и Црне Горе, како би оне дошле до заједничке границе и препријечио се даљи продор Аустрије на југ; и на крају, одрицање Аустро-Угарске од свих права која су јој припадала по 29. члану Берлинског уговора према Црногорском приморју.²⁴

Црногорска влада прихватила је овај пројект за базу заједничког дјејства, изумијајући предлог диобе Санџака. Сматрајући да диобу Санџака не би прихватиле силе и да би то изазвало Турску, на чију се подршку у борби против анексије рачунало, црногорока влада одбила је предлог Србије за тражење диобе Санџака. Она је београдском пројекту додала и предлог да обје државе, ако не буду задовољне у својим захтјевима, ступе у рат против Аустро-Угарске.²⁵ Да би се коначно утврдила заједничка база за дјејства и споразумјело о ставовима према анексији, у Београд је послат сердар Јанко Вукотић.²⁶

Успостављање добрих односа између Црне Горе и Србије поздравио је Извољски, коме се Миловановић био обратио за посредовање у овом успостављању, премда је посредовање Русије тада било непотребно.²⁷

Уочи одласка Јанка Вукотића у Београд књаз Никола је изјављивао српском посланику на Цетиње да Црна Гора мора ратовати и да јој је за то нужан војни савез са Србијом. „Ако

²² ДМЦ—НІ, 74 — М. Ђ. Миловановић — црногорској влади, 26. IX 1908. — Објавио Д. Вуксан, „Записи“, XVII, 1937, 239.

²³ „Глас Црногорца“, бр. 55, 1. X 1908; „Цетињски вјесник“, бр. 29, 1. X 1908.

²⁴ ДМЦ—НІ, бр. 74 — Миловановић — црногорској влади, 26. IX 1908. — Објавио Д. Вуксан, „Записи“, XVII, 1937, 240.

²⁵ ДМЦ—НІ, бр. 83. — Црногорска влада српској влади, 3. X 1908. — Објавио Д. Вуксан, „Записи“, XVII, 1937, 241—242, 302—303.

²⁶ Са Цетиња је отпутовао 4/17. октобра. На свом путу за Београд био је задржан од аустријске полиције у Загребу 6/19. октобра у 14 часова и тек је на енергичан протест барону Еренталу увече ослобођен и продужио пут за Београд, гдје је стигао 7/20. октобра. Његов пратилац Илија Јовановић—Бјелош задржан је и даље у притвору. (Владимир Ђоровић, н. д., 217—218; ДМЦ—ПР, Максимов—Извољском, 3. X 1908; „Глас Црногорца“, бр. 56, 4. X и бр. 57, 11. X; „Цетињски вјесник“, бр. 31, 8. X 1908; Архив САН — заоставштина Јована Јовановића, бр. 11930 и 11931). Задржавање Вукотића у Загребу огорчило је у Црној Гори књаза и народ. („Цетињски вјесник“, бр. 32, 11. X 1908; ДМЦ—ПР Максимов — Извољском, 8. X 1908; АДСИП — Посланство на Цетињу, извјештај Ј. Јовановића, 9. X 1908). Пошто није добио од Аустро-Угарске тражену сатисфакцију Вукотић је вратио аустријска одликовања Франца Јозефа и Гвоздене круне (ДАЦ—АУП, политичка архива, ф. 63, прилог извјештају бр. 382, 26. XII 1908; МИД, бр. 5874, 23. X 1908.

²⁷ ДМЦ—ПР, Извољски — Штајну, 27. и 28. IX 1908, бр. 1316 и 1318.

је то по вама мудрије, ми ћемо ући у рат, убацити чете у Херцеговину, дизати мостове; ратоваћемо неколико мјесеци, а онда ће се умијешати Европа“.²⁸ Вукотић је био одушевљено дочекал у Београду, гдје је 24. октобра потписан споразум између Црне Горе и Србије, у коме је фиксирано да владе обију земаља имају истовјетне погледе на насталу ситуацију и да су потпуно сагласне у погледу заједничког рада. Трећи члан овог споразума: „Обје братске државе принципијелно једнодушно су ријешене заједно штитити своја права и своје интересе оружјем, ако то буде неопходно, што имају да одијене и утврде надлежне власти Србије и Црне Горе“ — остао је у тајности.²⁹ Вукотић се вратио у Црну Гору преко Санџака и свуда био одушевљено дочекал.³⁰ Потреба заједничког рада условила је успостављање веома срдачних односа између Србије и Црне Горе. Расположење народа, невјероватна национална енергија коју је анексија изазвала и потреба заједничког рада били су узрок да се књаз Никола за читаво вријеме кризе без икаквог протеста покоровао вођству Србије. Књаз је осјећао да тако мора бити, јер напустити Србију значило би издати националне интересе. С времена на вријеме он је покушавао да створи увјерење да је он одлучнији од Србије и спреман да више ризикује од ње, а тада би обично изјављивао да је спреман ићи напријед па ма што било. Иако су успостављени веома срдачни односи између Србије и Црне Горе, нагомилано неповјерење између њихових влада остало је и даље да тиња. Књаз Никола понекад није вјеровао у заједнички рад Србије и Црне Горе,³¹ плашио се да Србија из кризе не извуче какву већу корист него Црна Гора³² и био увјерен да без обзира на пријетње ратом Србија га неће прва почети. По изјавама Јована Јовановића, исто такво неповјерење постојало је и у Београду према Црној Гори.³³ Но ово обострано неповјерење није имало крупнијих посљедица за српско-црногорску сарадњу у току кризе. Национално одушевљење и потреба заједничког рада одбацили су ово неповјерење као фактор који је могао одлучивати у српско-црногорским односима у току кризе.

Одмах по прогласу анексије црногорска влада послала је своје специјалне изасланике да објасне силама њен став према анексији и заинтересују их за црногорске захтјеве. У Рим су били послати Лазар Томановић и Јово Поповић, који је из Рима

²⁸ АДСИП — Посланство на Цетињу, извјештај Јована Јовановића, 3.X 1908.

²⁹ ДМЦ—ПР, тајни телеграм Сергијева — Извољском, Београд, 12.X 1908; Владимир Ђоровић, н. д., 218.

³⁰ „Цетињски вјесник“, бр. 33, 15.X 1908.

³¹ АДСИП—Посланство на Цетињу, извјештај Ј. Јовановића, 24.X 1908.

³² Исто, извјештај од 6.X 1908.

³³ ДМЦ—ПР, Штајн — Извољском, 27.X 1908; АДСИП — Посланство на Цетињу, извјештај Ј. Јовановића од 5.X 1908.

пошао у Париз.³⁴ Титони је савјетовао Томановићу да Црна Гора треба да стипша ратно расположење у народу и да не изазива рат, обећавши да ће Италија, заједно са Русијом, подржати црногорске захтјеве на конференцији сила, која треба да буде сазвана ради ревизије Берлинског уговора. Он је предложио Црној Гори да ступи у контакт са Енглеском, да би је заинтересовала за њену ствар.³⁵ Овај савјет Титонија и телеграм Едварда Греја црногорској влади, у коме су изнесена обећања Енглеске да неће признати анексију, изазвали су на Цетињу знатно охрабрење и наде у подршку Енглеске, те се намјеравало да се у Лондон пошаље престолонаследник Данило,³⁶ а затим се од тога одустало и предлагало да се нареди Јову Поповићу да из Париза продужи пут у Лондон,³⁷ али тамо није послан нико пошто се на крају одлучило да су Грејова увјеравања да неће признати анексију довољна гаранција за њену подршку црногорским захтјевима.³⁸ У Петроград је послат Лазар Мијушковић који је требало да буде одређен за црногорског посматрача при руској делегацији на међународној конференцији о ревизији Берлинског уговора, на којој би поднио црногорске захтјеве. Ти захтјеви изнесени су у меморандуму који је Мијушковић предао 24. октобра. Извољском.³⁹ У меморандуму црногорске владе, који је Мијушковић предао Извољском, захтијевала се подршка Русије и за остварење неких специјалних захтјева Црне Горе, које она иначе није упорно тражила од других сила, нити на томе више инсистирала. Тако је, поред захтјева да се Босна и Херцеговина врате под суверенитет турског султана или да се за њих обезбиједи аутономија, као услов за признање анексије Црна Гора тражила да јој се да Бока Которска до Цавтата. Поред овог специјалног захтјева Црна Гора је тражила и друге уступке: анулирање члана 29. Берлинског уговора и у вези с тим враћање Спича Црној Гори, припајање Црној Гори Невесиња, Гацка и Билеће и укидање ограничења пловидбе Бојаном.⁴⁰ Књаз Никола је намјеравао да пошаље специјалног изасланика и у Берлин, па је о томе тражио савјет од Русије, али је одустао од намјере иако му је Русија то препоручила.⁴¹ Црногорски посланици добили су и

³⁴ „Цетињски вјесник“, бр. 32, 11. X 1908.

³⁵ ДМЦ—ПР, Штајн — Извољском, 25. X 1908; ПП, бр. 92 — Титони — књазу Николи, 27. X 1908; др Лазар Томановић, Поводом мемоара барона Гизла, „Записи“, II, 1928, 353.

³⁶ ДМЦ—ПР, Штајн — Извољском, 25. X 1908; ДАЦ—МИД, бр. 5331 и 5337, 27. IX 1908.

³⁷ ДАЦ—МИД, бр. 5792 — књаз Никола Е. Греју, 16. X 1908; „Цетињски вјесник“, бр. 33, 15. X 1908.

³⁸ Стенографске бјешке ЦНС; сазив 1908, 434.

³⁹ ДАЦ—МИД, бр. 5632, 6. X 1908; ДМЦ—ПР, Чариков — Штајну, 6. X 1908, бр. 1434; Телеграми Максимова од 4. и 6. X 1908; Чариков Максимову 13. X 1908, бр. 1489; АДСИП — Посланство на Цетињу, Извјештај Ј. Јовановића, 6. X 1908.

⁴⁰ ДМЦ—ПР, докуменат од 11. X 1908.

⁴¹ Исто, Максимов — Извољском, 10. X 1908; Чариков — Максимова, 13. X 1908, бр. 1489.

другдје готово истовјетна обећања и савјете. Свуда им је савјетовано да се не изазива неред на граници и обећавано да ће црногорски захтјеви бити подржани.

Средином октобра Србија је повела преговоре са Турском као евентуалним савезником у отпору анексији. У Цариград је био послат Стојан Новаковић. Циљ његове мисије је био да са Турском дође до споразума о заједничкој акцији против Аустро-Угарске и да са њом склопи савез који је требало да буде почетак општег савеза балканских држава. Шаљући Новаковића у Цариград српска влада му је наредила да се у преговорима, са Турском споразумијева са црногорским послаником у Цариграду.⁴² Књаз Никола није у почетку био вољан да прихвати преговоре са Турском око споразума. Он је желио да се преговори са Турском воде на основу диобе Босне и Херцеговине.⁴³ Прије него што је одлучио да ступи у преговоре, књаз Никола је желио да дозна и став Русије о томе. Како је Извољски у Петрограду изјавио Лазару Мијушковићу да Русија није против предложене конвенције између Турске, Србије и Црне Горе, одлучио је да ступи у преговоре са Турском. Стојан Новаковић је већ био сондирао терен за заједничко иступање Црне Горе и Србије у Цариграду и увјеравао је црногорску владу да је Porta вољна да потпише уговор са Србијом и Црном Гором.⁴⁴ Ради преговора са Турском у Цариград је послат Јанко Вукотић. Да би се створила што солиднија база за преговоре, требало је отклонити неповјерење између Црне Горе и Турске и униједити Турску да Црна Гора нема агресивне намјере према њој.⁴⁵ У својој мисији у Цариграду Вукотић је од тога и почео. Он је Порти пренио увјеравања своје земље да је Црна Гора склона да заједно са Турском иступа против анексије.⁴⁶ Иста таква увјеравања већ раније је неколико пута давао Порти црногорски посланик у Цариграду Душан Греговић.⁴⁷ У односима између Црне Горе и Турске било је нагомилано много неповјерења. Ово неповјерење подстицали су и стални гласови о агесионим намјерама Црне Горе према Турској. Аустројска пропаганда настојала је да се погранично муслиманско становништво према црногорској граници униједи у такве намјере Црне Горе, и у томе је имала прилично успјеха. У Гусињу су се проносили гласови да ће им „ударити Карадак“. Уплашени таквим гласовима, плавско-гусињски бего-

⁴² Исто, Штајн — Извољском, 27.X 1908.

⁴³ АДСИП—Посланство на Цетињу, Извјештај Ј. Јовановића, од 22.X 1908; Владимир Ђоровић, н. д., 223.

⁴⁴ ДАЦ—МИД—Посланство у Цариграду, бр. 361 — извјештај Душана Греговића од 12.X 1908; ДМЦ—ПР, Штајн — Извољском, 27.X 1908.

⁴⁵ АДСИП, Извјештај Јована Јовановића од 6.X 1908.

⁴⁶ ДАЦ—МИД бр. 5904, Томановић — великом везиру, 26.X 1908; ДМЦ—ПР — тајни телеграм Штајна Извољском, 26.X 1908.

⁴⁷ ДАЦ—МИД, Посланство у Цариграду, бр. 340, 6.XI 1908. — Томановић Греговићу; ДМЦ—ПР, телеграм Зиновјева — Извољском, Цариград, 10.X 1908.

ви договарали су се како да се бране од Црне Горе.⁴⁸ У Албанији је, особито међу католицима, имала прилично успјеха аустријска пропаганда о непријатељским намјерама Црногораца према њима.⁴⁹ У Санџаку је Мехмед-паша Бајровић стално убјеђивао муслимане да им пријети опасност од Црне Горе, проносећи гласове да она нема намјеру да се споразумијева са Турском о отпору анексији, већ жели да Турску увуче у рат и прошири се према Санџаку.⁵⁰ Вукотић се одмах повезао са Стојаном Новаковићем ради заједничког иступања према Порти. На аудијенцији код султана Вукотићу је обећана подршка Турске и помоћ Срба и албанских племена на турској територији за случај рата, као и материјална помоћ Турске. Султан је изјавио своју склоност према уговору, али је његово закључење сматрао за неправовремено, рекавши да се не могу унапријед предвидјети околности које могу оправдати тај уговор. Султан је сматрао да закључење уговора треба одложити до оног времена када буду извјесни резултати међународне конференције, који би могли сасвим измијенити политичку ситуацију и околности које захтијевају његово закључење. Он је био спреман да прихвати планове Србије и Црне Горе за препречавање даљег продора Аустро-Угарске и као средства за то да прихвати њихов предлог да се дуж Дрине одвоји дио територије који би им био предат. Он је обећао да ће Турска на међународној конференцији енергично подржати српско-црногорске захтјеве. Ова изјава султана охрабрила је Црну Гору у тражењу компензације на тој страни. Ситна погранична питања између Црне Горе и Турске, која су била узгредни предмет мисије Јанка Вукотића, била су овог пута привремено одложена.⁵¹

Србија је упорно настојала да се што прије дође до споразума са Турском, како би била онемогућена настојања аустријског амбасадора у Цариграду Палавићинија да се споразумије са Турском о новчаној накнади коју би дала за њено признање анексије.⁵² Турска је настојала да савез између Црне Горе и Србије са њом буде уперен против Бугарске, на шта Србија и Црна Гора нијесу пристајале. Због те разлике у схватањима о циљу савеза, смећања тог савеза од Француске, Русије и Енглеске и настојања Аустро-Угарске да се са Турском нагоди, није ни дошло до склапања предложеног савеза.⁵³ Настојања Аустро-Угарске у Цариграду да се са Портом нагоди била су позната црногорској влади већ средином октобра 1908.⁵⁴ Иако преговори са Турском

⁴⁸ ДАЦ—МИД, телеграм Гавра Протића од 9.X 1908.

⁴⁹ ДМЦ—ПР, Штајн — Извољском, 2.XII 1908.

⁵⁰ ДАЦ—МИД, Погранични комесаријат Жабљак, докуменат б. б. од 30.XI 1908.

⁵¹ ДМЦ—ПР, извјештај Штајна од 6, 7, и 22.XI 1908; „Цетински вјесник“, бр. 39, 5.XI 1908.

⁵² ДМЦ—ПР, Извољски — Штајну, 6.XI 1908, бр. 1038.

⁵³ Владимир Ђоровић, т. д., 220.

⁵⁴ ДАЦ—МИД, Посланство у Цариграду, извјештај Греговића од 3.X 1908, бр. 333

нијесу уродили плодом, ипак су имали извјесних добрих посљедица за турско-црногорске односе. На црногорско-турској граници престали су стални погранични сукоби и заведени су нешто тјешњи односи који су се манифестовали и преко додира турских и црногорских официра у Васојевићима, посјете турских официра из Тузи Цетињу и узвратне посјете црногорских официра на челу са Јанком Вукотићем Скадру.⁵⁵

Ако дипломатске акције Црне Горе и нијесу имале нарочитог успјеха, оне су заинтересовале европско јавно мњење за њен став према анексији.

Када се појавила идеја о конференцији, и српска и црногорска влада захтијевале су да се Босни и Херцеговини да аутономија и да она буде гарантована од европских сила, али ову идеју није придржавала ниједна сила осим, у самом почетку, Турска, јер је била веома тешко остварљива. Да би се задовољиле Србија и Црна Гора, појавио се предлог Русије да им се дадну територијалне компензације, пошто се за овај предлог сматрало да ће га силе лакше прихватити него аутономију Босне и Херцеговине. Милован Миловановић је, по претходном споразуму са Извољским, покренуо питање територијалних компензација Србији и Црној Гори дуж Санџака ради њиховог спајања и стварања баријере даљем продору Аустро-Угарске. Ово питање, као и сва питања у вези са анексијом, требало је да се ријеша на једној међународној конференцији. Од ове идеје диобе Санџака ускоро се одустало, да се не би огорчила Турска и изазивала Аустро-Угарска. Црногорска влада није била спремна, из истих разлога, да овај српски предлог подржи, на шта је указивала и у свом одговору српској влади од 16. октобра 1908.⁵⁶

Пошто се одустало од идеје тражења надокнаде на рачун Турске, предложено је да се она тражи од Аустро-Угарске: да се Србији и Црној Гори одвоји од источног дијела Босне и Херцеговине један појас земљишта, преко кога би се оне спојиле. За овај предлог и Србија и Црна Гора упорно су се залагале.⁵⁷ Крајем октобра 1908. године књаз Никола је тражио да се Босна и Херцеговина подијели између Црне Горе, Србије и Турске.⁵⁸ На овом предлогу књаз Никола више није инсистирао. Аустро-Угарска је енергично одбијала не само да да Црној Гори и Србији било какве територијалне надокнаде већ и да иде на предложену међународну конференцију. Она је одржавање конференције и своје учешће на њој условљавала претходним признањем анексије од стране сила, чиме би у ствари та конференција остала

⁵⁵ Др Нико С. Мартиновић, н. ч. 215; „Глас Црногорца“, бр. 61, 7. XI 1908; „Цетињски вјесник“, бр. 21, 11. III 1909.

⁵⁶ ДМЦ—Н1, бр. 83, 3. X 1908. — Објавио Д. Вуксан, „Записи“, XVII, 1937, 302—303.

⁵⁷ Момчило В. Жеравчић, Милован Миловановић и анексија Босне и Херцеговине, Гласник Српске православне цркве, 1959, 3—4, 106; Димитрије Ђорђевић, Милован Миловановић, Београд, 1962, 91—92.

⁵⁸ Владимир Ђоровић, н. д., 223.

беспредметна. Иако је Аустро-Угарска одбијала да пристане на територијалне надокнаде, она је на извјесне уступке Црној Гори у ствари пристајала. Тако је већ 7. октобра 1908. барон Кун дао изјаву књазу Николи да је Аустро-Угарска спремна да се одрекне својих права по члану 29. Берлинског уговора и да Црној Гори да новчану помоћ за грађење жељезнице у Приморју под условом да она призна анексију.⁵⁹ Десетог октобра барон Кун је по наређењу Еренталовом понудио лично књазу Николи 500.000 круна да би га придобио.⁶⁰ Прозревши ове понуде Аустро-Угарске, које су имале за циљ да Црну Гору одвоје од Србије, књаз Никола их је одбио, тим прије што је и сам изјавио да више не признаје одредбе члана 29. Берлинског уговора.

Црногорска влада, поред територијалних уступака дуж босанско-херцеговачке границе, захтијевала је и враћања Спича Црној Гори, али је стављала до знања да се тиме не одриче осталих захтјева који се тичу заједничких интереса Србије и Црне Горе. На Цетињу се сматрало да би враћање Спича, који су ослобађали Црногорци у рату 1876—1878, уз анулирање члана 29. Берлинског уговора, знатно умирило духове у Црној Гори, због чега је на том свом захтјеву црногорска влада упорно инсистирала. Аустроугарски посланик барон Кун одбио је да прими меморандум црногорске владе од 10/23.XI у коме је образложена потреба враћања Спича, изјавивши да је Црној Гори познат став Аустро-Угарске у том питању — не дати никакве територијалне накнаде. Као разлог за своју одлуку да не пристане на враћање Спича Кун је наводио и околност што је становништво Спича већином католичко и није расположено за пријатајање Црној Гори, чему је као доказ могао да послужи и њихов захтјев цару Франђу Јосифу да га заштити од напада Црногораца.⁶¹ Овај захтјев за добијање Спича књаз Никола је упорно обнављао. Он је то питање сматрао за питање и његове и народне части. Рачунајући на то да ће силе одобрити анулирање члана 29. Берлинског уговора, сматрао је да је и питање Спича у вези са тим пошто га је Аустро-Угарска добила ради тога да би из њега могла контролисати барско пристаниште. По његовом мишљењу, ако Аустро-Угарска изгуби право те контроле, онда је сувишно и даље задржавање Спича у њеним рукама и он би јој од тада могао послужити само као средство политичког и економског притиска на Црну Гору. Он је пред руским отправником послова Штајном изјављивао да је то минимум црногорских захтјева, и ако тај захтјев не буде усвојен да ће бити принуђен да поведе рат.⁶² Ускоро потом књаз је изјављивао француском и руском посланику да од захтјева за добијање Спича неће никако одустати, да чак његово добијање сматра за довољну компензацију, а ако му се чак ни то не да,

⁵⁹ Исто, 234; ДМЦ—ПР, Штајн — Извољском 29.IX 1908.

⁶⁰ В. Ђоровић, н. д., 234.

⁶¹ ДМЦ—ПР, Штајн — Извољском, 10. и 14.X 1908.

⁶² Исто, извјештај бр. 64, од 8.XII 1908.

да је одлучио да поведе рат, премда зна да би таква одлука била лудост. Он је говорио да се у таквом случају исцрпљује његово стрпљење и обазриво поступање, те да ће се одлучити на ризик, тражећи оправдање за тај поступак у нади да силе неће допустити да Црна Гора буде коначно уништена. Такву исту изјаву дао је и италијанском, француском и њемачком посланику, сматрајући да ће њемачки посланик то сигурно саопштити барону Куну.⁶³ Враћање Спича подржавала је и Србија и у својим захтјевима за територијалне надокнаде истицала право Црне Горе на њега.⁶⁴ Било је исувише сумњиво да је књаз Никола у таквим спољно-политичким околностима био стварно одлучан да поведе рат. Ове књажеве изјаве Аустро-Угарска ипак није потцењивала. Барон Кун је покушавао да дозна од отправника послова руског посланства Штајна, за кога је вјерово да је упознат са намјерама књаза Николе, да ли је Црна Гора стварно одлучила да поведе рат. Аустро-Угарска је још једанпут поновила своју спремност да се одрекне права из 29. члана Берлинског уговора и да да новчану помоћ за изградњу железнице у Црногорском приморју. Књаз Никола је био обавијештен да је Аустро-Угарска била спремна да ступи у непосредне преговоре и понуди новчану накнаду, коју он никако не би прихватио.⁶⁵ Када је било извјесно да ће Турска уз новчану накнаду пристати на анексију, књаз Никола се придружио мишљењу да би требало на сличним основама тражити од Турске Санџак за Црну Гору и Србију.⁶⁶ Он је сматрао да би такав предлог могла да да у Цариграду нека неутрална држава, у првом реду Енглеска. Енглески посланик на Цетињу О' Рели подржавао је такву идеју и био спреман да је препоручи својој влади.⁶⁷ На Цетињу се сматрало да је тадашњи моменат за тражење Санџака био повољан и да ту могућност не треба испустити. Изгледа да је томе допринијела и агитација српског посланика на Цетињу Јована Јовановића који је упорно настојао да придобије црногорску владу за план диобе Санџака.⁶⁸ Да би се утаничио текст меморандума српске и црногорске владе који је требало заједнички доставити силама, на Цетиње је, крајем јануара 1909, дошао из Београда Душан Протић, чиновник српског Министарства иностраних дјела. У меморандуму је требало изнијети минимум српско-црногорских захтјева: тражење аутономије за Босну и Херцеговину, а ако се то не може, постићи проширењем граница Србије и Црне Горе на рачун Босне и Херцеговине долином Дрине и источним дијелом Херцеговине и добијање за Црну Гору Спича. На прегово-

⁶³ ДМЦ—ПР, извјештај Штајна бр. 65, 15.XII 1908.

⁶⁴ Додатак Стојана Новаковића мемоару о територијалним накнадама Србији и Црној Гори од 4.XI 1908; Промеоар црногорске владе од 10/23.XI 1908. — Објавио Д. Вуксан, „Записи“, XVII, 1937, 303—305, 310—315.

⁶⁵ ДМЦ—ПР, извјештај Штајна бр. 1, 7.I 1909.

⁶⁶ Владимир Ђоровић, н. д., 261.

⁶⁷ ДМЦ—ПР, Извјештај Штајна бр. 1, 7.I 1909.

⁶⁸ Исто, Штајн — Извољском, 19.I 1909.

рима вођеним у Тополици код Бара лако је дошло до пуне сагласности. Црногорска влада изјавила је своју стуну солидарност са захтјевима изнесеним у пројекту меморандума и своју одлуку да одмах по његовом достављању изјави силама своју солидарност са њим.⁶⁹ Русија је била против слања овог меморандума.⁷⁰

Крајем јануара 1909. сер Чарлс Гардинг, помоћник министра иностраних послова Енглеске, изјављивао је италијанском посланику у Лондону да је Аустро-Угарска спремна да за Црну Гору уради све да би је задовољила. То аустријско „све“ састојало се у томе да је Аустрија била спремна да поруши сва утврђења у Спичу ако би Црна Гора одустала од захтјева за његово добијање.⁷¹ Овакав предлог, и да јој је био упућен, Црна Гора не би никако прихватила, јер у Спичу се налазило свега неколико утврђења које су Црногорци својим топовима са Сутормана могли доста лако срушити.

И Србија и Црна Гора све више су увиђале да ће се њихове наде за добијање територијалних надокнада тешко остварити. Аустро-Угарска је упорно одбијала да усвоји њихове захтјеве, а европске силе показивале све више спремност да за рачун очувања мира жртвују интересе Црне Горе и Србије.

Народ у Црној Гори је схватио да ће се његова очекивања тешко остварити мирним путем. Веома заоштрени спољнополитички односи крајем фебруара 1909. мало су плашили народ. У њему се поново разбуктало ратно расположење и створила чврста одлука да сатисфакцију за учињену увреду треба тражити ратом. Народ је очекивао од европских сила нешто друго, а не оно што су оне предузимале. Он се није задовољавао настојањем европских сила да се сачува мир, јер кад би одустао од својих минималних претензија сматрао је да би то значило претрпјети морални пораз од кога би се Црна Гора тешко могла опоравити, па је чак предосјећао да би тај пораз можда ријешио и даљу судбину Црне Горе као независне земље. Рат са Аустро-Угарском, чак и ако не би изазвао европски рат, није страшио народ у Црној Гори, тим прије што се сматрало да би тај рат изазвао унутрашње немире у Аустро-Угарској, који би приморали европске силе да се у њега умијешају, а то би у крајњој линији могло погодovati Црној Гори макар у моралном погледу — дизањем њеног ауторитета. Престолонаслѣдник Данило изјављивао је отправнику послова руског посланства Штајну да рат треба избјегавати, али и да је Црна Гора са Србијом тако чврсто повезана да је више немогуће отказати заједничка дјejства.⁷²

⁶⁹ Исто, Штајн — Извољском, 12. и 16.I 1909; АДСИП — Посланство на Цетињу, извјештај Јована Јовановића од 15. и 17.I 1909; „Глас Црногорца“, бр. 3, 17.I 1909.

⁷⁰ ДМЦ—ПР, депеша Извољског руским посланицима код сила, бр. 119, 21.I 1909.

⁷¹ Исто, депеша Штајна, бр. 7, 16.I 1909.

⁷² Исто, тајни телеграм Штајна бр. 12, 6.II 1909.

Премда Црна Гора није била спремна за рат, сигурно је било да ако би га Србија отпочела, у њега би ушла и Црна Гора и водила га са крајњим одушевљењем и упорношћу.

Ипак се стицао општи утисак да Црна Гора неће прва изазвати рат.

Крајем фебруара 1909. откривен је покушај аустроугарског посланика на Цетињу да се повеже са незадовољним елементима у Црној Гори, особито са лицима умијешаним у бомбашку аферу, како би преко њих утицао на стишавање ратног расположења у народу или пак изазвао какав немир у Црној Гори.⁷³ Када је крајем фебруара 1909. криза достигла врхунац, књаз Никола је заопштио српском посланику Јовану Јовановићу да пренесе у Београд његово мишљење да је нужно да се што прије изради детаљан план заједничких дјејстава Србије и Црне Горе за случај рата. На Цетињу се очекивало да ће Србија прихватити тај предлог и убрзо послати или пројект таквог уговора или повјерљиво лице за вођење преговора о њему.⁷⁴

Србија је била приморана да 3. марта 1909. препусти питање анексије силама. Црногорска влада била је много непопустљивија од српске. Она је 4. марта јавила српској влади да „никад ни довијека не би требало одустати од тражења аутономије за Босну и Херцеговину“, а у Петрограду је јављала да хоће да задржи слободне руке и према одлуци великих сила.⁷⁵

Крајем кризе силе се све више обраћају Србији, заобилазећи Црну Гору, а Србија је била принуђена да изврши низ радњи без претходног споразумијевања са Црном Гором. Ова чињеница побудила је књазу Николу да посумња у искреност Србије. Он је све више био спреман да предузме извесне мјере и са своје стране без претходног споразумијевања са Србијом, како би извукао што више користи из те ситуације.⁷⁶

Да би се отклонило ово неповјерење књазу Николе према Србији Русија му је објашњавала да хитност радње није дозвољавала споразумијевање и да су све акције Србије предузете само са циљем да се отклони напад Аустро-Угарске на њу. Она је књазу Николи препоручивала да и он ступи у непосредне преговоре са Аустро-Угарском ако то сматра за нужно.⁷⁷

Иако су изјаве књазу Николе током мартовске кризе биле одлучније од српске, а црногорска влада стално изјављивала да се у свему солидарирше са Србијом, Аустро-Угарска није вршила на Црну Гору онакав притисак као што га је вршила на Србију. Она је знала да ако Србија призна анексију, отпор Црне Горе не би јој представљао већи проблем.

⁷³ Исто, извјештај Штајна бр. 15, 12.II 1909.

⁷⁴ Исто, извјештај Штајна од 13.II 1909.

⁷⁵ Владимир Ђоровић, н. д., 270.

⁷⁶ ДМЦ—ПР, Штајн — Извољском, 27.I 1909; „Глас Црногорца“, бр. 8, 14.II 1909.

⁷⁷ Исто, Извољски — Штајну, 2/15.III 1909, бр. 342.

Војне припреме Црне Горе

Неизвјесна ситуација и стална ратна психолиза наметале су потребу разраде ратног плана и мобилизацију снага за рат. Одмах по извршењу анкесије црногорска влада је појачала своју војску на граници и дјелимично је јаче наоружала.⁷⁸ Иако су му силе, у првом реду Русија, савјетовале да не предузима никакве војне мјере, књаз Никола је средином октобра извршио дјелимичну мобилизацију војске и поставио на Ловћену неколико артиљеријских оруђа. На сектор Грахова послато је 24 топа а према Брајићима 8 топова. На Суторман је послато неколико топова. Готово сва муниција и оружје раздијељено је народу.⁷⁹ Сматрајући мобилизацију црногорске војске за изазов према себи, Аустро-Угарска је протествовала код Русије и тражила њено посредовање.⁸⁰

Црногорска влада сматрала је да ће знатним контингентом оружја који јој је била поклонила Русија и већ се налазило на путу за Црну Гору наоружати своју војску и припремити је за рат. Да не би себи искрцавањем оружја створила заплете и могућност да буде оптужена за изазивање рата, руска влада је наредила да се брод „Херсон“ на коме се ово оружје налазило врати из непосредне близине Бара.⁸¹ Пошто је тако лишена обећаног оружја црногорска влада је настојала да се Бар снабдије муницијом за већ постојеће наоружање. Експлозив је било веома тешко набавити из иностранства. Италија је одбила да прода Црној Гори неку количину артиљеријског оружја.⁸² Једино што

⁷⁸ ДАЦ—МВ, Опште одјељење, бр. 3519 и 3524, од 24.IX, бр. 3591 и 3592 од 29.IX 1908.

⁷⁹ ДМЦ—ПР, Чариков — руском посланику у Риму, Муравјову, 7.X 1908; Милан Ж. Живановић, нав. чл. 203.

⁸⁰ ДМЦ—ПР, копија писма Ерентала — Бертохолду, 17.X 1908.

⁸¹ Из Кронштата је 1/14. септембра отпловио за Црну Гору брод Добровољне флоте „Херсон“ са оружјем које је Русија поклонила Црној Гори. Сматрајући револт народа у Црној Гори против анексије за веома опасан по мир да би тај народ охрабрен и новим оружјем из Русије, можда и мимо воље црногорске владе, изазвао какав неред на граници према Аустро-Угарској — руска влада је одлучила да се брод „Херсон“ врати натраг. Отправнику послова руског посланства на Цетињу Штајну било је наређено да саопшти команданту брода да се врати у Одесу прије него што уплови у луку Бар. Русија је ово урадила и усљед протеста Аустро-Угарске због слања оружја у Црну Гору. Брод „Херсон“ вратио се из непосредне близине Бара 18. октобра и отпловио за Одесу. Књаз Никола је био љут на Русију због ове одлуке, али се уздржао да протестује против ње. (ДМЦ—ПР, телеграми Чарикова — Штајну, бр. 1328, 28.IX; бр. 1343, 29.IX, бр. 1353, 1.X, бр. 1368 1.X, бр. 1400 4.X; телеграми Максимова — Чарикову од 2, 3. и 6.X 1908; извјештај Максимова бр. 40, 7.X; барон Ерентал — профу Бертохолду 11.X 1908; Чариков — аустријском амбасадору у Петрограду Бертохолду, 10.X 1908; Бертохолд — Извољском, 8/21.X 1908; ДМЦ—НИ бр. 80, књаз Никола — Максимуму, 1.X 1908.

⁸² ДМЦ—ПР, извјештај Штајна бр. 13, 13.II 1909.

се успјело била је набавка знатне количине експлозива у Белгији који је искрцан у барску луку почетком фебруара 1909.⁸³

Црногорска војска није имала свог детаљно разрађеног ни плана одбране нити плана својих офанзивних дјејстава. За главну своју одбрамбену тачку црногорски војни стручњаци сматрали су сектор Ловћена, чијем се утврђивању пришло одмах по извршењу анексије. За други по важности одбрамбени сектор сматрало се Грахово, које је тек крајем јануара доведено у пуну одбрамбену готовост, последице чега је приступљено утврђивању Сутормана, постављањем топова на брдима која су доминирала дијелом црногорске обале код Бара, гдје су Црногорци очекивали искрцавање аустријске војске. Утврђивањем тих трију сектора сматрало се да је црногорска припрема одбране према Аустро-Угарској завршена, јер за детаљну разраду одбране није било ни војног материјала ни времена. Сви топови из Спужа били су пребачени на Ловћен и Суторман а један мањи број на Грахово. Муниција из Спужа и љешанске нахије већим дијелом је пребачена на границу према Херцеговини.⁸⁴

Да се војници активне војске не би удаљивали из Црне Горе, Министарство војске наредило је да се ни један војник не може удаљавати нити тражити пасош изузев за земље Европе, и то под условом да се на позив за повратак врати у року од 15 дана.⁸⁵

Пропагандни рад Црне Горе у пограничним областима

Рачунајући на могућност рата црногорска влада је предузела низ мјера у циљу обезбјеђења садјества прекограничних сународника. Црногорска држава је увијек гајила тежњу да прошири своју територију. Ова тежња је потпомагана снажном националном мишљу и идејом ослобођења код њених сународника. Раније изражене тежње за проширењем према Херцеговини, због измијењених спољнополитичких околности, биле су знатно смањене, те су се оне све више усмјеравале према српским областима под Турцима. Ипак, везе између Црне Горе и Херцеговине, дуго времена одржаване и његоване, нијесу се прекидале. Један дио националних бораца Херцеговине гледао је у Црној Гори још увијек свог заштитника, а у јединству са њом могућност остварења идеје националног ослобођења.

Граница према Херцеговини у одбрамбеним плановима Црне Горе заузимала је веома важно мјесто. Поред Ловћена, који су црногорски војни стручњаци сматрали за главну одбрамбену тачку, сектор Грахова заузимао је у одбрамбеним плановима

⁸³ Исто, Штајн — Извољском, 12. II 1909; ДАЦ—МВ, Генералштабно одјељење, бр. 869, 8. II 1909, бр. 1062, 9. III 1909.

⁸⁴ ДАЦ—АУП, политичка архива, ф. 63, извјештај конфиденнта Ф. Лукшића од 23. XII 1908.

⁸⁵ ДАЦ—МВ, Опште одјељење, бр. 1601, 22. XII 1908; МИД, бр. 4228, 22. XII 1908.

друго по важности мјесто. Отуда се припремама за одбрамбена дјјства са ових двају сектора обраћала велика пажња.⁸⁶ За вођење одбрамбених или офанзивних дјјстава Црној Гори је било нужно да обезбиди садјјство својих сународника, или пак да их припреми за вођење диверзантских акција. Револт народа у Херцеговини, изазван актом анексије, традиције устанака, старе везе између Црне Горе и Херцеговине — били су сасвим солидна основа за припремање Херцеговаца за рат или за диверзантске акције. И на једној и на другој страни — и у Црној Гори и у Херцеговини — налазиле су се снаге које су у овом правцу радиле. Одмах по прогласу анексије националне вође у Херцеговини затражиле су инструкције од Црне Горе за свој рад.⁸⁷ Већ остарјеле вође устанка из 1875. отпочеле су са припремама народа за устанак. Црној Гори се пружила могућност да користи такво расположење у Херцеговини, да га вјешто развија и њиме руководи. Црна Гора ни овог пута, као ни неколико пута раније за вријеме припрема за устанке у Херцеговини, није се смјела јаче и отвореније ангажовати у припремама да то не би изазвало Аустро-Угарску и дало јој могућност да је опшгужи за изазивање рата, или пак да не би изазвало репресалије Аустро-Угарске над Херцеговцима. Да би црногорска пропаганда у Херцеговини постигла жељене резултате, нужно је било сузбити аустријску пропаганду у њој и утицати њених агената у народу. За овакав рад у самој Херцеговини било је доста људи из редова старијих и угледнијих главара и других људи који су то сматрали за патриотску дужност и сами нудили Црној Гори своје услуге.⁸⁸

По једном писму архимандрита Леонтија Нинковића види се да су одмах по проглашењу анексије народни прваци Херцеговине били одлучили „да ступе под барјак Црне Горе“ ако она објави рат Аустро-Угарској и да су већ били подијелили секторе свог рада на припремању устанка.⁸⁹

Ускоро потом био је састављен и један „Општи план четничког ратовања у Херцеговини“ који је предвиђао да се у Херцеговини формира један одред од 200 људи (од којих би 160 били Херцеговци) чији би задатак био да изазове неред и устанак у Херцеговини.⁹⁰ Поједине групице омладине прелазиле су у Црну Гору да би се тамо обучиле руковању оружјем.⁹¹

Припремање Херцеговаца за устанак вршено је највећим дијелом од стране самих Херцеговаца и уз тајну и обазриву по-

⁸⁶ ДМЦ—ПР, извјештај Штајна бр. 13, 13. II 1909.

⁸⁷ ДАЦ—МВ, фасцикла „Разни извјештаји“, извјештај командира Бузе Ђурашковића од 30. X 1908.

⁸⁸ Такви су били: војвода Стеван Зимоњић, кнез Богдан Тепавчевић, поп Саво Одаловић, Леонтије Нинковић, Митар Говедарица и др. (ДАЦ—МВ, фасц. „Разно“, извјештаји од 30. IX, 7, 16, 30. X; ДМЦ—Н I, бр. 82, од 1908.

⁸⁹ ДМЦ—Н I, 1908, док. бр. 82. — Објавио Душан Вуксан, Записи, XVII, 1937, 309.

⁹⁰ Исто, бр. 88, 15. X 1908.

⁹¹ Др Никола Стојановић, Босанска криза 1908—1914. Сарајево, 1958, 48.

моћ Црне Горе. Да би се организовали и припремили за устанак, Херцеговци су молили црногорску владу да се на границу одржава ред, да им се на 5—6 дана прије објаве рата та намјера јави како би они могли обавијестити војнике резерviste да се одметну прије но што би их земаљска влада мобилисала. Захтијевали су од црногорске владе да се оружје за њих тајно пребаци у близину границе како би га они на глас објаве рата могли одмах прекијети и раздати по Херцеговини.⁹² Ова организација ослободилачког покрета у Херцеговини била је особито у њеном дијелу према Црној Гори, доста добро организована, премда није била много масовна. Сви прваци из Гацка били су у споразуму са Невесињцима.⁹³ Почетком фебруара 1909. народне вође у Херцеговини сматрале су да би се Херцеговина подигла на устанак на први позив књаза Николе. У Гацку се већ крајем 1908. приступило тајном организовању чета.⁹⁴ Већ је било одређено да се на глас о објави рата прекину телеграфско-телефонске жице и сруше мостови у околини Гацка. Народне вође из Гацка биле су се договориле са првацима Невесиња и Мостара да поруше жељезничку пругу код Ћуприје у Коњицу. Црногорцима је било препоручено да пренесу на херцеговачку границу 6.000 пушака и одговарајућу количину муниције. Сматрало се да би Гачани са још 6.000 Црногораца заробили аустријски гарнизон у Гацку. Херцеговци су имали разрађен план садјества са Црногорцима за освојење Невесиња, Билеће и Мостара.⁹⁵ Ако црногорска влада није била спремна да се отвореније ангажује у овим припремама један дио старијих црногорских бораца, понесен националним одушевљењем и револтиран анкесијом, био је спреман на то. Књазу и Министарству војске појединци су упућивали молбе да им се дозволи организовање чета са којима би упали у Херцеговину и подигли је на устанак.⁹⁶

Рад на припремама за устанак у Херцеговини показује да црногорска влада није смјела да се отвореније у њима ангажује, да јој то не би створило спољнополитичке тешкоће. У припремама Херцеговаца за устанак, учева се да они нијесу били спремни да се сами дигну на устанак већ су за то тражили ослонац на Црну Гору и сами устанак одлагали до објаве рата. Самим тим што се рачунало на борбени и национално-високо свјесни елеменат у Херцеговини, који је био свјестан традиције устанака

⁹² ДАС — Заоставштина Андрије Лубурића (у даљем тексту — АЛ), кутија IV, бр. 307. — Ђоко Вишњић — Стеву Вукотићу, 21.XII 1908, док. бр. 310, Ђоко Вишњић — Министарству војске, 6.I 1909.

⁹³ ДМЦ—ПР, Штајн — Извољском, 30.XII 1908.

⁹⁴ ДАС—АЛ, к. IV, док. бр. 306, командир Ђоко Вишњић — командир Стеву Вукотићу, Боготово гробље, 20.XII 1908.

⁹⁵ ДАЦ—МВ, фасц. „Разни извјештаји“, извјештај од 30.X 1908.

⁹⁶ То су, поред других, тражили: капетан Ђуро Ивовић из Никшића који није тражио никакву другу помоћ осим муниције и експлозива. (ДАЦ—МВ, Опште одјељење, бр. 105, 8.I 1909) и Никола Војводић из Васојевића, који је био убијен да би се под његовим вођством „велике чете окупљале по Херцеговини“. (ДМЦ—НІ, бр. 22, 10.III 1909).

и црногорско-херцеговачких веза, Црна Гора је сматрала да ће у Херцеговини устанак бити много лакше подићи него било гдје друго на њеним границама, те је припрема Херцеговаца за устанак било довољно само одржавати ако се оне нијесу смјеле јаче форсирати. Опште спољнополитичке околности, према којима је Црна Гора морала одредити своју политику, нијесу јој друго ни дозвољавале, јер устанак без рата не би могао имати повољне резултате. Отуда је рад црногорске владе у овим припремама, ако и није био много активан, био ипак перманентан. Он се одвијао преко црногорских пограничних комесара и команданата пограничне војске.⁹⁷

Црногорска влада је настојала да што већи број Херцеговаца пређе у Црну Гору, како би их у случају рата могла пребацити натраг у Херцеговину. Она је крајем јануара 1909. преко повјерљивих људи позивала Херцеговце да у што већем броју прелазе у Црну Гору. Премда се очекивало да ће се знатан број Херцеговаца на овај позив одазвати, њих је у Црну Гору прелазило прилично мали број.⁹⁸ Када је почетком марта 1909. криза достигла врхунац и Црна Гора овим позивањем Херцеговаца била доведена у положај да буде оптужена за изазивање Аустро-Угарске, наређено је да нико више из Херцеговине не прелази у Црну Гору.⁹⁹ Оваква одлука збунила је Херцеговце и знатно их деморалисала.¹⁰⁰ У Никшићу је средином марта 1909. био образован специјални одбор за рад са Херцеговцима.¹⁰¹ Крајем марта црногорска влада је поново позвала Херцеговце да у што већем броју прелазе у Црну Гору, али збуњени ранијом забраном преласка Херцеговци се овом позиву нијесу масовније одазвали.¹⁰²

Нешто другачији задатак имала је црногорска пропаганда у Санџаку. Њен циљ је углавном био да сузбије аустријску пропаганду, која је, користећи вјерске разлике, настојала да изазове раздор међу становништвом и тиме онемогући њихово садјејство било са Србијом било са Црном Гором. Сукоби и раздори у Санџаку могли су, поред тога, дати и повод Аустро-Угарској да га војском поново запосједне. Црногорска пропаганда у Санџаку, упорна против аустријске пропаганде, вођење највише преко војног лиферанта Мехмед-паше Бајровића из Пљеваља, вршена је углавном преко пограничних комесаријата у Жабљаку и Андри-

⁹⁷ ДАЦ—МВ, фасц. „Разно“, документи од 30.IX, 2, 7. и 16.X 1908; Генералштабно одјељење, бр. 665, 17.II 1909; Опште одјељење, бр. 1629 и 1639, 23.III 1909.

⁹⁸ ДАС—АЛ, к. IV, док. бр. 313, 314, 315, 321 — извјештаји Ђока Вишњића — Обласној управи у Никшићу.

⁹⁹ Исто, док. бр. 333. — Обласна управа у Никшићу — командиру Јефту Вишњићу, 18.II 1909.

¹⁰⁰ Исто, док. бр. 337, 338.

¹⁰¹ Исто, док. бр. 344, Обласна управа у Никшићу — Јефту Вишњићу, 6.III 1909.

¹⁰² Исто, док. бр. 360, Јефто Вишњић — Обласној управи у Никшићу, 19.III 1909.

јевници. Она је имала за циљ да отклони могућност раздора који би Црној Гори створио спољнополитичке тешкоће и, колико је то било могуће, да становништво Санџака оријентише на црногорску страну. За овај рад Црна Гора је имала у Санџаку и своје плаћене агенте, већином из редова учитеља и свештеника.¹⁰³ Према су и Срби из Санџака као и Херцеговци захтијевали од Црне Горе да се оружје пренесе на границу и били донекле спремни да пруже извјестан отпор Аустро-Угарској,¹⁰⁴ ипак се у Санџаку није могло рачунати на бескомпромисну борбу, бар не у оној мјери како је то било могуће рачунати за Херцеговце.

По избијању анексионе кризе црногорска пропаганда у Албанији знатно је измијењена. Будући да је Црна Гора била спремна да се заједно са Турском супротстави Аустро-Угарској, било јој је нужно да привремено из основа измијени своје односе са Портом. Требало је убиједити Турску и пружити јој доказе да Црна Гора нема агресивне намјере према њој и у том циљу прекинути дотадашњу пропаганду у Албанији која је подстицала дизање устанка у тој земљи. Било је илузорно рачунати, у условима кризе, да би Црна Гора имала већи утицај на евентуални устанак у Албанији, те јој отуда и није ишло у рачун да до њега дође. Штавише, такав устанак створио би јој тешкоће и на граници према Турској и дао Порти могућност да је оптужи за организовање устанка. Отуда се престало са наговарањем Албанаца на устанак и као најнужније се сматрало да се обезбиједи њихова неутралност у евентуалном рату с Аустро-Угарском сузбијањем аустријске пропаганде међу Албанцима која је имала за циљ да их припреми да с леђа нападну Црну Гору, ради чега је Аустрија у Албанију пребацивала оружје и муницију. Црна Гора је сматрала да се то може постићи одржавањем старих веза са главарима албанских племена, чији је утицај на народ био велик, а већим дијелом су били придобијени новцем и поклонима.¹⁰⁵ Поред тога, требало је дипломатским путем и одржавањем добрих односа са Турском добити од ње обећање да би она у том случају војском сузбила такав покушај Албанаца.¹⁰⁶

¹⁰³ ДАЦ—МИД, тајни фонд, бр. 96, 6.IV 1908; Министарски савјет, бр. 42, 1.I 1908; ДМЦ—ПР, Извјештај бр. 14, 14.II 1909.

¹⁰⁴ ДАЦ—МИД, бр. 5950, 30.X 1908; Новица Ракчевић, Стање на црногорско-турској граници уочи балканског рата (1908—1912), „Историјски записи“, 3—4, 1962, 492—493.

¹⁰⁵ Такви су били: војвода хотски Ђок Деда, Љуца Никрељић, Вељош Ујкић, Јусуф-бег Сколовић, Ђека Затрепчанин, а главни црногорски агент у Албанији био је албански политички емигрант Сокол Бацо (ДАЦ—МИД, тајни фонд, 1908, бр. 54, 66, 116, 238, 283).

¹⁰⁶ ДАЦ—МИД, Конзулат у Скадру, извјештај Петра Пламенца бр. 91, 26.II 1909; Димитрије Ђорђевић, Царински рат Аустро-Угарске и Србије, Београд, 1962, 530; Владимир Ђоровић, н. д., 251, 255.

Економски односи са Аустро-Угарском

Трговачки односи са Аустро-Угарском одражавали су се веома јако на читав економски живот Црне Горе која је својим положајем била оријентисана на аустријско тржиште, а њени трговци великим дијелом зависили од аустријских кредита. Тешке политичке околности у које је у току кризе упала Црна Гора нужно су се морале одразити и на њен економски живот. За снабдијевање војске и стварање залиха за случај рата морале су се исцрпити ионако сиромашна финансијска средства, те су због тога црногорске финансије дошле у врло тешку ситуацију. Влада је покушала да излаз из те кризе нађе у закључењу зајма у иностранству.¹⁰⁷ Поред тражења зајма, пошто су трговачки односи са Аустро-Угарском били несигурни, настојало се да се што прије прошире и регулишу трговачки односи и са другим земљама.¹⁰⁸

Један економски неоправдан акт довео је Црну Гору у веома тешку ситуацију. Одлуком црногорске владе уведена је максимална увозна тарифа на производе свих земаља са којима Црна Гора није имала трговачки уговор.¹⁰⁹ Како Црна Гора није имала са Аустро-Угарском трговачки уговор, иако се про црногорске увозне и извозне трговине одвијао са њом,¹¹⁰ то је увођење максималне тарифе било највише уперено против ње. Аустрија је као одговор на ову одлуку црногорске владе одмах увела максималну увозну тарифу за све црногорске производе.¹¹¹ Увођењем и с једне и с друге стране одредбе о максималној увозној царини, трговина између Црне Горе и Аустрије била је сведена на минимум.¹¹²

Пренебрегавајући економске посљедице, нешто из патриотских побуда а изгледа и по савјету владе, сви крупнији црногорски трговци, а потом и мањи, одлучили су да се организују ради потпуног бојкота аустријске робе. На својим сједницама од 7/20. и 8/21. децембра 1908. трговци су одлучили да „отпочну

¹⁰⁷ АДСИП, Посланство на Цетињу, извјештај Ј. Јовановића од 3.X 1908. Још прије избијања кризе Народна скупштина је овластила владу да нађе зајам до 5,000.000 круна (ДАЦ—МИД, бр. 6117, 14.IX 1908). Почетком новембра начелник Министарства унутрашњих дјела Јово Поповић ишао је у Париз да покуша наћи зајам од 1,200.000 франака, али тамо није успио. (Исто, бр. 6063, 10.XI 1908).

¹⁰⁸ Тако се пошло путем закључивања трговинског уговора са Холандијом који је закључен 25.XI 1908. а ратификован тек у марту 1910. године. (Др Мирчета Буровић, Црногорске финансије, Титоград, 1960, 146), Турском, који је закључен и потписан у фебруару 1909. а ратификован тек 1910. (М. Буровић, н. д., 146; ДАЦ—МИД, бр. 6349, 9.XII 1908, бр. 6450, 22.XII 1908; Посланство у Цариграду, бр. 427). Са Турском је дошло до споразума да се на турске производе примјењује минимална тарифа и прије потписивања трговинског уговора.

¹⁰⁹ „Глас Црногорца“, 30.XI 1908.

¹¹⁰ О уговором нерегулисаним трговинским односима између Црне Горе и Аустро-Угарске: др М. Буровић, н. д., 148—150.

¹¹¹ Уредба је ступила на снагу 21.XII 1908. — ДАЦ—МИД, бр. 6353, 10/23.XII 1908; др М. Буровић, н. д., 149.

¹¹² „Цетињски вјесник“, бр. 51, 17.XII 1908.

потпун бојкот како аустроугарске робе тако и преносних средстава ове државе“, те да се организује централни одбор за бојкот и мјесни одбори у свим варошима.¹¹³ У Црној Гори су се и даље продавале само залихе аустријске робе, али се нова роба више није увозила. При томе се строго пазило да се трговци придржавају одредби о бојкоту. Како је од проглашења анексије до одлуке о бојкоту било прошло више од три мјесеца, а народно негодовање било нешто спласнуло, није немогуће претпоставити да се овај бојкот није јавио као резултат незадрживог народног негодовања према Аустрији, већ по наређењу или савјету владе. Овом својом одлуком трговци нијесу много изгубили, пошто је трговина између Црне Горе и Аустро-Угарске била готово престала последице увођења максималне увозне тарифе на аустријске производе.

Одлука о увођењу максималне увозне царине и одлука о бојкоту аустријске робе, које су значиле прекид трговачких односа са Аустро-Угарском, изазвале су на црногорском тржишту и у црногорским финансијама опромне тешкоће. У финансијском погледу оне су за црногорску државну благајну значиле лишавање знатних прихода од царине. Црногорски трговци који су се до тада користили кредитима аустријских трговаца, оставши без њих, морали су тражити новчана средства за вођење трговине на другој страни. Када су све њихове резерве биле исцрпене, почели су се обраћати за зајмове домаћим новчаним заводима, па кад су и ограничене новчане могућности завода биле исцрпене, стали су вршити притисак на владу да нађе зајам негде у иностранству. Да би им изашла у сусрет и омогућила да у бојкоту истрају, влада је била спремна да трговцима гарантује кредит до 500.000 круна, под условом да га они сами нађу, али се ускоро показало да га они не могу наћи и да је нужно да га влада тражи.¹¹⁴ Да би могли водити трговину трговци су испразнили зајмовима готово сва средства домаћих новчаних завода, који су на тај начин дошли у ситуацију да не могу одговарати својим обавезама на страни. Да би то ипак некако могли, новчани заводи су били принуђени да процент отплате по мјеницама повећају са 10 на 20% укупног дуга, а процент отплате по текућим рачунима са 20 на 40 код неких и 50%. Ова новчана криза довела је до кризе и упутничку службу на поштама. Због недостатка депозита поште нијесу биле у могућности да исплаћују упутнице из иностранства. Само почетком марта 1909. године црногорске поште нијесу могле исплатити 145.564,30 круна.¹¹⁵

Прилично оштра финансијска криза, запажена још прије проглашења анексије, показала се на тај начин у току анексио-

¹¹³ „Цетињски вјесник“, бр. 49, 10.XII 1908; ДМЦ—НИ, бр. 113, 9.XII 1908; ДАЦ — Министарство унутрашњих дјела, Привредно одјељење, ф. „Централни одбор за бојкот аустријске робе“.

¹¹⁴ ДМЦ—ПР, Штајн — Извољском, 2.XII 1908. и 26.IV 1909; ДАЦ — Министарски савјет, бр. 25, 20.I 1909.

¹¹⁵ ДАЦ—Министарски савјет, бр. 122, 9.III 1909.

не кризе у свој својој жестини. Црногорске финансије требало је санирати, а то је било могуће једино закључењем каквог већег зајма на страни. Намјеравало се да се финансијско стање побољша давањем сигнијих фондова (чиновнички, стражарски и свештенички), али то би било и премало да се у црногорским финансијама осјети икаква санација. Да би се до зајма што прије дошло, рачунало се да би се истискивањем аустријских бан�нота из Црне Горе, тим прије што се осјећало да круже лажне аустријске новчанице, и њиховом замјеном новчаницама неке друге стране банке, та банка, због такве концесије, прије одлучила да Црној Гори да зајам.¹¹⁶ Настојања Јова Поповића да у Паризу добије зајам нијесу успјела, иако је имао препоруку за зајам од стране руског министра финансија Коковцева.¹¹⁷ За добијање зајма у Лондону био је преко начелника Министарства финансија Милоја Јовановића ангажован и српски посланик у Лондону Јован Јовановић, али црногорска настојања да тамо добије зајам нијесу успјела, тим прије што Русија тамо није хтјела дати непосредну подршку црногорској молби.¹¹⁸

Како нијде на Западу није успјела да нађе зајам, црногорска влада и трговци надали су се да ће им Русија, због политичких разлога, притећи у помоћ. Ову наду је потхрањивало и сазнање о расположењу руског јавног мњења према црногорским акцијама и настојањима неких руских трговачких кућа на проширењу робне размјене са Црном Гором.¹¹⁹

Криза која је захватила црногорско тржиште приморала је црногорску владу да упути низ трговаца у разне земље За-

¹¹⁶ ДАЦ—Министарство финансија и праћевина, бр. 118, 16.I 1909; „Цетињски вјесник“, бр. 52, 20.XII 1908.

¹¹⁷ ДМЦ—ПР, извјештај од 21.VIII 1908. и 26.IV 1909; Сазанов — Баченку, 30.IX 1909, бр. 923; — Коковцев — Извольском, 28.IX 1908, бр. 91; Чариков — Баченку, 23.IV 1909, бр. 405.

¹¹⁸ ДМЦ—ПР, Дјачанко — Сазанову, 26.IV 1909, бр. 23; др М. Ђуровић, н. д., 252—254.

¹¹⁹ ДМЦ—ПР, директор Азијатског департмана — Штајну, 15.I 1909. — Напомињемо да су на Цетињу крајем јануара 1909. представници једног руског трговачког друштва, Розен и Козаровицки, неовлашћено водили разговоре о закључењу зајма. Они су били обећали црногорском министру финансија Душану Вукотићу да ће сигурно испословати у Русији зајам од 500.000 рубаља и у име свог трговачког друштва „Уједињење“ обећали да ће у Русији дати пуну подршку за куповину 5.000.000 килограма кукуруза. Њиховом плану извлачења Црне Горе испод економског притиска Аустро-Угарске повјеровала је и „Руско-словенска и блискоисточна трговачка кућа“, али се испоставило да су њихови планови нереални а они сами да нијесу имали овлашћења за овакве понуде и обећања, те зајам у Русији није ни закључен. (ДМЦ—ПР, извјештај Штајна од 3.II 26. и 29.IV 1909; наведена трговачка кућа — Министарском сањету Црне Горе, 29.IV 1909).

падне Европе и у Русију ради проширења робне размјене.¹²⁰ На црногорском тржишту осјећао се и велики недостатак жита и животних намирница, па се настојало да се жито купи у Русији.¹²¹

Послије одлуке о бојкоту аустријске робе и њених преносних средстава, требало је очекивати да ће сваки трговачки саобраћај са Аустро-Угарском, ако не бити прекинут а оно сведен на минимум. И поред контроле Централног одбора ово није било могуће извршити, јер је црногорско тржиште било везано многобројним везама за аустријско, те је отуда његова еманципација од аустријског тржишта била немогућа. Ипак, за вријеме трајања бојкота, а то је до краја анексионе кризе, увоз је био сведен на минимум. Увожено је само нешто трговачке робе, мимо знања Централног одбора за бојкот, махинацијама неких трговаца који су бојкотом били доведени у веома тежак положај.¹²² Смањење увоза из Аустро-Угарске у 1909. у односу на 1908. подињу за близу 2,000.000 перпера¹²³ резултат је четворомјесечног бојкота аустријске робе. Несумњиво је да се бојкот аустријске робе, макар да су политички разлози за његово настављање и даље постојали, није могао продужити и да то не изазове катастрофалне посљедице на црногорском тржишту.¹²⁴

¹²⁰ ДАЦ—МИД, бр. 6439, 18.XII 1908. — Томановић — црногорским конзулима у Риму, Марсељу и Ђенови; Вуко Вулегић путовао је у Француску са истим циљем („Цетињски вјесник“, бр. 51, 17.XII 1908) а српски дипломатски агент у Лондону Јован Јовановић долазио је одмах по објави бојкота на Цетиње ради проширења трговине са Енглеском, („Цетињски вјесник“, бр. 53, 24.XII 1908). Намјеравало се да се склопи трговински уговор и са Бугарском и стално настојало да се такав уговор склопи и са Русијом. (ДМЦ—ПР, 1909, Штајн — Извољском, 20.III 1909, бр. 27; Штајн — Извољском, 4.XII 1908, бр. 59; ДАЦ—МИД, бр. 6314 од 1908).

¹²¹ Командир Ђуза Ђурашковић ишао је у Одесу, средином фебруара 1909, да тамо закључи куповину до 5,000.000 килограма жита. (ДМЦ—ПР, 1909, Штајн — команданту одеског војног округа барону Кауљбарсу, 5.II 1909). Трговац и војни лиферант Петко Пејовић набавио је по наређењу Министарског савјета 500.000 килограма жита, али је дио овог жита, које је превезено бродом Варског друштва „Малфета“, махинацијама аустроугарског конзула у Скадру оштећено на његовом путу до Ријеке Прњојевића, а један дио жита враћен у Фијуму (ДАЦ—МИД, бр. 175 од 23.I 1909, и док. б. б. од 18.V 1911). Обласни одбор за бојкот у Вару наредио је да се бојкотује и брод Варског друштва „Малфета“, али је Централни одбор одмах наредио да се италијански бродови не бојкотују, јер је требало да они замијене бојкотоване бродове аустријског Лојда. (ДАЦ—МИД, бр. 4168 — без датума, бр. 6490, 3.I 1909, Министарство унутрашњих дјела, Привредно одјељење, ф. 83, бр. 30, 2.I 1909, бр. 49, 3.I 1909, и фасцикла „Централни одбор за бојкот“).

¹²² ДАЦ—МУД — Привредно одјељење, ф. „Централни одбор за бојкот“.

¹²³ Др Мирчета Ђуровић, н. д., 151.

¹²⁴ Др Димо Вујовић, Уједињење Црне Горе и Србије, Титоград, 1962, 99; Др Мирчета Ђуровић, Трговачки капитал у Црној Гори у другој половини XIX и почетком XX вијека, Цетиње, 1958, 247—248.

Завршетак кризе

Како се криза све више заоштравала и силе биле неспремне да прихвате црногорске захтјеве, књазу Николи и влади др Томановића све више је постајало јасно да су њихове наде неустварљиве. Притисак Аустро-Угарске на Србију, неспремност сила да се енергично супротставе Аустро-Угарској, њихова стална настојања да се сачува мир, све више су разочаравали књазу Николу. При крају кризе Аустро-Угарској је било стало да одвоји Црну Гору од Србије непосредним споразумом са њом и тиме издјејствује њен пристајак на анексију. Десетог марта увече Аустро-Угарски посланик на Цетињу барон Кун хитно је затражио аудијенцију и изјавио књазу Николи да барон Ерентал жали што постоје непријатељски односи између Црне Горе и Аустро-Угарске, те да је нужно да Црна Гора престане са својим војним мјерама, а да би Аустро-Угарска са своје стране, ради обнављања добрих односа са Црном Гором, била спремна да испуни црногорске захтјеве. Књаз Никола је одговорио да је вријеме за непосредне разговоре већ истекло, да треба очекивати сазив конференције сила потписница Берлинског уговора, али ако Аустро-Угарска сматра да је решење непријатељских односа између Црне Горе и ње још могуће требало би да му поднесе писмене предлоге за то. А ако би се писмени предлози Аустро-Угарске поднијели, он није био спреман да их разматра без знања Русије и Србије.¹²⁵ Из Русије су Црној Гори упорно долазили савјети да сачува мир. Аустро-Угарска ојачава своје гарнизоне према црногорској граници,¹²⁶ 13. марта врши демонстрацију против Црне Горе искрцавањем војске у Сутоморе,¹²⁷ а 23. марта Аустро-Угарска затвара границу према Црној Гори на свим пограничним прелазима изузев на путу Цетиње—Котор.¹²⁸ Изгледало је да је рат на помолу. Да би избјегла било какве сукобе на граници црногорска влада је издала строга наређења да се на погранични мир будно пази.¹²⁹

По признању анексије од стране Србије, њено питање било је фактички скинуто с дневног реда. На Цетињу је завладало дубоко разочарање, појачано још и бојазношћу да се сличан корак може предузети и на Цетињу као онај у Београду. Књаз Никола

¹²⁵ ДМЦ—ПР, тајни телеграм Штајна, 26. II 1909, бр. 20а.

¹²⁶ ДАЦ—МИД, к. бр. 181, 8. II 1909, бр. 194, 10. II 1909.

¹²⁷ ДМЦ—НИ, бр. 24, 19. III 1909; ДАЦ—МВ, Опште одјељење, бр. 1018, 6. III 1908; ДМЦ—ПР, телеграм Штајна, 3. III 1909, бр. 23.

¹²⁸ ДАЦ—АУП, Политичка архива, ф. 64, бр. 93, 31. III 1909; бр. 102, 7. IV 1909, — Обзнана намјесника у Задру Нарделија број 837; МИД, бр. 400, 17. III 1909, и 599, 18. III 1909.

¹²⁹ ДАЦ—МВ, Опште одјељење, бр. 1473, 18. III 1909, бр. 1629, 23. III 1909. Бригадиру Иву Ђуровићу у Вару наређено је чак да не пуца на аустројске војнике макар ако они и прешли црногорску границу и да не одговара на појединачне плотуне већ једино на јаку ватру, ако до сукоба дође, па му је чак наређено и да се црногорске страже измакнуте подалје од границе. (ДАЦ—МВ, Опште одјељење, бр. 1473, 18. III 1909).

је говорио да Црна Гора својим коректним држањем у току кризе и слушањем савјета сила заслужује другачији став према њој, став који би штедио њено национално самољубље и показао се као израз признања сила за њено обазривост и начин дјелства у току кризе, па донекле представљао и израз разумијевања за њене захтјеве.¹³⁰ Очекујући притисак сила и на Цетињу, црногорски функционери, да би се оправдали пред народом, настојали су да га убиједе да би рат са Аустро-Угарском био катастрофалан за Црну Гору.¹³¹

Пошто је Русија фактички признала анексију, Извољски је 2. априла 1909. захтијевао од сила потписница Берлинског уговора да се одмах приступи измјени члана 29. Берлинског уговора путем размјене нота. Аустро-Угарска је још од почетка кризе показивала спремност да у том питању попусти и да пристане на аболитицију тачака 5, 7—11. члана 29, а да се тачка 6. тог члана измјени тако да она буде фиксирала обавезу Црне Горе да барско пристаниште мора сачувати трговачки карактер. Да би на ово пристао, Ерентал је тражио од Црне Горе изјаву о њеном пристанку на измјену члана 25. Берлинског уговора и њену ријешеност да одржава добре односе са Аустро-Угарском. Дипломатија сила је убрзано радила. Посредничку улогу у овом питању узела је Италија, што се није допало Русији.¹³² Русија је савјетовала Црној Гори да за вријеме рада око рјешења овог питања сачува мир и да никако не поставља захтјев за добијање Спича, пошто су изгледи за његово добијање били посве мали.¹³³ Италијански посланик на Цетињу барон Сквити упознао је 2. априла 1909. књаза и владу да је Аустро-Угарска спремна да пристане на аболитицију наведених тачака члана 29. Берлинског уговора и да силе очекују од Црне Горе изјаву о њеној спремности да се потчини рјешењу сила у погледу 25. члана истог уговора.¹³⁴ Како је питање анексије фактички било ријешено, илузорно би било да се Црна Гора и даље опире њеном признању. Књаз Никола је изјавио барону Сквитију да ће дати потврдан одговор на аустријске захтјеве ако му они буду писмено формулисани. Да би се избјегло губљење времена, унапријед је била уговорена форма одговора, премда без његовог подробнијег утврђивања са бечком владом. При редакцији италијанске ноте није било тешкоћа, али при редакцији црногорског одговора наступиле су тешкоће. Дајући у суштини потврдан одговор на аустријске захтјеве предате нотом Сквитија, црногорска влада је, из побуда самољубља и спасавања части, хтјела да овом одговору да форму неубичајену у дипломатској преписци. Да би се из тог питања

¹³⁰ ДМЦ—ПР, тајни телеграм Штајна, 18. III 1909, бр. 25.

¹³¹ Исто, тајни телеграм Штајна, 20. III 1909, бр. 26.

¹³² Јован М. Јовановић, Стара дипломатија (1908—1909), „Слободна мисао“, бр. 1, 4. I 1931.

¹³³ ДМЦ—ПР, тајни телеграм Извољског — Штајну, 20. III 1909, бр. 49.

¹³⁴ Исто, тајни телеграм Штајна, 20. III 1909, бр. 26.

изашло посредовао је отправник послова руског посланства Штајн и дошло се до форме одговора који је истовремено давао потврдан одговор на аустријске захтјеве и заобилазио болне тачке црногорског самољубља. Црној Гори је овај одговор било лакше дати него Србији, јер јој дослован одговор није био диктиран као у Београду.¹³⁵ Посредовањем Италије Црна Гора је и формално признала анексију 5. априла 1909. године. Истог дана црногорска влада је обавијестила аустријског посланика на Цетињу о свом одговору италијанском посланику.¹³⁶ Аустрија је пристала на аболитицију тачке 5, 7—11. 29. члана Берлинског уговора, а у вези са тачком 6. тог члана Црна Гора се обавезала да ће барско пристаниште сачувати трговачки карактер.¹³⁷

Формулишући своје признање анексије онако како је сматрала да ће најбоље заштитити свој углед, црногорска влада је могла тиме лакше оправдати свој став пред народом, пред којим је сама себе била довела у тежак положај, обећавајући му на почетку кризе да ће за њега добити моралне и материјалне satisfакције.

Када је Србија била натјерана на признање анексије, Аустро-Угарској не би било много стало до отпора Црне Горе да није био у питању 29. члан Берлинског уговора, за чију су аболитицију везивале свој пристајак на анексију Италија, Француска и Енглеска. И сам Ерентал је био начисто, још од почетка кризе, да у том питању мора попустити ако се не жели да се створе нове тешкоће.

Црна Гора је из анексионе кризе ипак извукла нешто користи. Укинуте су неке одредбе 29. чл. Берлинског уговора који су сужавале њен суверенитет као поморске земље. То јој је могло послужити као извјесна satisfакција за нарушене односе на Балкану на њену штету.

По признању анексије и од стране Црне Горе требало је ријешити и питање даљег боравка у Црној Гори знатног дијела херцеговачких избјеглица.

Традиционалне везе Црне Горе и Херцеговине, традиција пружања помоћи Херцеговцима у свим тешким моментима, као и убјеђење да ће ускоро доћи до рата, допринијели су да знатан број Херцеговаца пребјегне у Црну Гору. Они су се већином насељавали у Никшићу и његовој околини.¹³⁸ Херцеговачке избјеглице биле су као и увијек лијепо примљене, а њихово издр-

¹³⁵ Исто, извјештаји Штајна од 22. и 24. III 1909; преписка о аболитицији члана 29 — „Глас Црногорца“, бр. 14, 28. III 1909.

¹³⁶ „Глас Црногорца“, бр. 14, 28. III 1909.

¹³⁷ Тачка шеста замијењена је новим текстом: »Le port D'Antivari doit conserver le caractère de port commercial; on ne pourra y construire des ouvrages qui le transformeraient en port militaire« (ДМЦ—НИ, бр. 34, 5. IV 1909; „Глас Црногорца“, бр. 4, 28. III 1909; Др Нико С. Мартиновић, н. ч. 218.

жавање пало је на терет црногорске владе.¹³⁹ Знатан број Херцеговаца, око 700, задржао се у Црној Гори и последије рјешења кризе. Њихово присуство забрињавало је књаза Николу. Поред тога што је њихово издржавање коштало црногорску државу око 1.000 круна дневно, само њихово присуство подстицало је у Црној Гори незадовољство разочараних елемената, служило као тежак пријекор књазу и влади и опомињало на неостварене наде. Црногорска влада је покушавала да добије од Аустро-Угарске амнестију за њих, а да њих саме наговори на повратак. Да би се за њих добила амнестија тражило се и посредовање Русије, што је она одбила сматрајући своје ангажовање за непотребно, јер није било рата између Црне Горе и Аустро-Угарске.¹⁴⁰ Пошто није могла добити амнестију за херцеговачке избјеглице, а како је у очима Херцеговаца и Црногораца била одговорна за њихову судбину, те да не би компромитовала свој углед и код свог и код народа у Херцеговини, морала је према избјеглицима поступати веома обазриво. Најмање се смјело изјавити тим људима, који су били напустили своја огњишта да би ступили у црногорску војску, да њихове услуге нијесу више потребне. Ово питање ријешиле су напоскон саме херцеговачке избјеглице. Средином јула 1909. једна њихова делегација замолила је аустријског посланика на Цетињу да од своје владе затражи амнестију за њих. Барон Кун је изјавио да им не може дати никакве гаранције, али да се сви они који сматрају да не могу бити оптужени за нарочите преступе могу вратити. Ослањајући се на ову изјаву велики дио избјеглица вратио се у Херцеговину, један дио се иселио у Америку и Србију, а 165 их је остало у Црној Гори.¹⁴¹ Књаз и влада били су задовољни оваквим рјешењем. Поред тога што се државна благајна ослободила знатних трошкова око њиховог издржавања, Црна Гора се ослобађала и присуства незадовољних и у својим очекивањима преварених људи, чије је присуство сваког часа враћало к сјећању тешке моменте за народно самољубље.

*

У току читаве кризе Црна Гора није била изложена онако јаком притиску Аустро-Угарске као што је то била Србија. Црногорски захтјев за добијање Сплита, и да се остварио, не би јој донио неке велике користи. Она је то захтијевала прије као моралну него као материјалну satisfакцију, као средство очувања угледа књаза и Црне Горе у Српству. Својим изјавама и пријет-

¹³⁹ ДМЦ—АУП, политичка архива, ф. 64, извјештај конфидента Филипа Лукшића, бр. 20, 15.I 1909.

¹³⁹ ДАЦ—Државни савјет, бр. 57, 11.II и бр. 192, 2.IV 1909.

¹⁴⁰ Предстононаследник Данило на свом путу у Петроград, у априлу 1909, молио је у Берлину руског посланика Булацеља за посредовање Русије. (ДМЦ—ПР, тајни телеграм Булацеља — Извольском, Берлин, 26.IV 1909; Чариков — Штајну, 27.IV 1909).

¹⁴¹ ДМЦ—ПР, Дјаченко — Сазанову, 11.IV 1909, бр. 33.

њама ратом црногорска влада је настојала да уцјењује велесиле и тиме што прије дође до тражених сатиофакција. Ако је народ у Црној Гори и био јако увријеђен и из патриотских побуда спреман на рат, он је знатним дијелом био свјестан да у том рату не може очекивати побједу, те је добар његов дио дочекао завршетак кризе као ликвидирање неизвјесне ситуације у коју га је она била довела. Штавише, идеја ратовања ради Спича или неких крајева у Херцеговини, код народа који је очекивао ратовање ради кудикамо важнијих циљева, није била популарна. Црна Гора се за читаво вријеме кризе налазила распета између својих националних дужности и спољнотолитичких обзира. У веома компликованој ситуацији, чије је рјешење било изван њених могућности, она је показала довољно државничке мудрости и такта. Као утјеха националном самољубљу могло је да послужи и то што је Црна Гора пред захтјевима сила признала анексију послије Србије иако њено даље опирање признању анексије не би имало никаквог стварнијег оправдања. Црногорска влада се тим што је признала анексију послије Србије хвалисала иако то није била њена заслуга.¹⁴²

По признању анексије књаз Никола је био дубоко депримиран. Он се жалио на издајство сила према њему, на безизлазан положај у који је Црна Гора доведена анексијом Босне и Херцеговине, на немогућност Црне Горе да се супротстави Аустро-Угарској, на њен тешки положај у очима обманутог народа. Он је изјављивао да је коначно ријешлио да напусти пријесто, да га преда престолонаслједнику Данилу и да се као калуђер повуче у Острошки манастир, али је то био само његов тренутни емотивни излив, а не чврста одлука. Њега су љутиле и поново оживљене тајне интриге опозиционих елемената, који су почели да обнављају своју кампању против двора због неизвршених књазевих обећања датих народу у току анексионе кризе.¹⁴³

Црногорска политика према анексионој кризи била је највећим дијелом одређена и савјетима Русије. Црна Гора се исувише много уздала у снагу Русије и њена обећања да ће заштитити црногорске интересе. Књаз Никола се чврсто надао да ће Русија и овог пута, као што је то урадила неколико пута раније, успјети да заштити Црну Гору и њен углед. Ако се он показивао ратоборним пред посланицима других сила, пред Русијом је увијек недостајао да докаже да ће сачувати мир и придржавати се њених савјета. Он је једанпут писао Извољском да Русија не треба да жртвује сопствене интересе интересима малих балканских земаља, да је политика осигурања мира најбоља политика у датом моменту, а да је снага Русије најбоља залога будућности Црне Горе.¹⁴⁴ На тај начин, ослањајући се на снагу Русије и препу-

¹⁴² ДАС—Хартије Милована Миловановића, ретроспективе о односима Црне Горе и Србије за вријеме анексионе кризе.

¹⁴³ ДМЦ—ПР, Извјештај Штајна, 6.IV 1909.

¹⁴⁴ Исто, књаз Никола — Извољском, 10.IX 1908.

штајући првенство Србији, Црна Гора у току кризе није само-стално предузимала важније дипломатске потезе. У заоштреној политичкој ситуацији, изазваној извршењем анексије, на црногорске протесте није се много ни рачунало као на фактор одлучивања. Црногорским политичарима, у крајњој линији било је јасно да рјешење те кризе зависи од политике сила, а Црна Гора, углабајући се у ту политику, прихватала је ставове Русије и Србије и настојала да своје акције прилагоди њиховим погледима.

Radoman Jovanović:

L'ATTITUDE DU MONTÉNÉGRO EN FACE DE L'ANNEXION DE BOSNIE ET D'HERZÉGOVINE.

R É S U M É

Le Monténégro s'est énergiquement opposé à l'annexion de Bosnie et d'Herzégovine. Ses actions au cours de la crise annexionniste ont été grandement déterminées par les conseils russes. Il se mettait d'accord avec la Serbie sur toutes les actions communes et en quelques sorte il lui en avait cédé la priorité. Parallèlement aux préparations pour la guerre contre l'Autriche-Hongrie, le gouvernement monténégrin a exercé une influence sur l'action du peuple d'Herzégovine en vue d'une collaboration avec les Monténégrins. Au cours de la crise le Monténégro s'est trouvé dans une situation économique précaire et encore aggravée par le boycottage des marchandises autrichiennes. Des actions diplomatiques et les exigences du Monténégro pendant la crise ont servi plus souvent d'appui aux exigences de la Serbie et de la Russie que d'actions indépendamment prises. L'Autriche-Hongrie sur demande du Monténégro et des puissances a consenti à se désister de quelques droits concernant l'article 29 du Traité de Berlin qui portait atteinte aux droits souverains du Monténégro sur son littoral.